

УДК 016:655.4(477)“1940/1950”

БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗАСОБИ ВІДОБРАЖЕННЯ ВИДАВНИЧОГО РЕПЕРТУАРУ ТА ФОРМУВАННЯ КНИГОТОРГОВЕЛЬНОГО АСОРТИМЕНТУ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – 1950-ті рр.)

Наталія МАРЦІНЯК

*Українська академія друкарства,
вул. Підголокко, 19, м. Львів, 79020, Україна, тел. (032) 242-23-59,
ел. пошта: Natysyk@gmail.com*

Окреслено взаємозв'язок видавничо-книготорговельної бібліографії та галузей книговидання і книгорозповсюдження. Охарактеризовано види та засоби бібліографічної інформації відповідного періоду. Виявлено особливості впливу видавничо-книготорговельної бібліографії на формування книжкового ринку України другої половини 1940-х – 1950-х рр.

Ключові слова: бібліографічна інформація, видавничий репертуар, видавничо-книготорговельна бібліографія, книготорговельний асортимент.

Історію розвитку видавничо-книготорговельної галузі України післявоєнного періоду можна вивчати за допомогою різних джерел інформації (писемних, речових, лінгвістичних усних, іконографічних), кожне з яких має свою цінність і місце у системі відомостей про те чи інше досліджуване явище. Друковані періодичні та неперіодичні видання справедливо вважають найінформативнішими. Для дослідження динаміки розвитку книговидання та книгорозповсюдження особливо важливою є об'єктивність та достовірність отриманих відомостей. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують бібліографічні джерела.

Бібліографічну інформацію, яка дозволяє стежити за літературно-документальним потоком, орієнтуватись у друкованій продукції, надають різні види бібліографії. Стосовно ж видавничого репертуару та книготорговельного асортименту пріоритетними є видавничо-книготорговельні бібліографічні джерела. Підготовка бібліографічної інформації про друковані твори, які вже вийшли або заплановані до друку одним чи декількома видавництвами, та доведення її до книготорговельних організацій та інших користувачів здійснюється в рамках видавничої бібліографії. Основними жанрами видавничої бібліографії є анотовані тематичні плани видавництва (річні, кварталні, або видані на інший період часу), в яких подано відомості про видання, що готуються до друку, а також каталоги видавництва, де є перелік уже випущених видань. Близькою за метою є книготорговельна бібліографія, яка інформує про твори друку, що знаходяться в книготорговельній мережі, для оптимізації їхнього продажу та отримання книготорговельним підприємством комерційного прибутку. Одними з найпоширеніших видань книготорговельної бібліографії є каталоги агентств, що займаються передплатою періодичних видань, або приймають замовлення на ще не видану літературу.

Централізована система управління книжковою справою в Україні часів радянської влади передбачала взаємозв'язок та взаємовплив усіх її складових. Це, зокрема, виявлялось у відображенні за допомогою засобів видавничо-книготорговельної бібліографії видавничого репертуару та у формуванні книготорговельного асортименту.

Видавничі та книготорговельні бібліографії мають багато спільного, тому їх часто об'єднують у видавничо-книготорговельну. Окремі питання історії видавничо-книготорговельної бібліографії розглядали російські вчені Г. Н. Діомідова¹, М. В. Здобнов², О. П. Коршунов³, В. О. Осіпов⁴ та інші. Серед українських вчених дослідженням різних аспектів розвитку видавничо-книготорговельної бібліографії в Україні ХХ ст. займався М. Л. Бутрин⁵, І. Г. Лиханова⁶, О. І. Загуменна⁷, Г. М. Швецова-Водка⁸ та інші.

Звернувшись до історії видавничо-книготорговельної бібліографії, спробуємо виявити особливості різних видів бібліографічної інформації у контексті їх впливу на наповнення книжкового ринку України другої половини 1940-х – 1950-х рр.

Занепад книжкової справи України, спричинений Другою світовою війною, вимагав якнайшвидшого відновлення довоєнних можливостей і пристосування їх до нових умов. Налагоджена у 1920–1930-х рр. система книговидання та книгорозповсюдження у післявоєнний період суттєво реформується.

Існуючі до війни видавничо-поліграфічні підприємства поступово відновлювали свою роботу, водночас утворювались і нові. Спеціалізація новостворених видавництв (Держполітвидав, “Мистецтво”, Держтехвидав, Держсільгоспвидав, Дитвидав) сприяла збільшенню кількості назв та накладів видавничої продукції. Так, у 1950 р. накладі виданої літератури українськими видавництвами у півтора рази перевищували показники 1940 р. (76,9 млн примірників порівняно з 50,5 млн)⁹.

Збільшення випуску книжкової продукції та необхідність її оперативного доведення до споживачів сприяли відбудові та розвитку книготорговельної мережі. Окрім магазинів та кіосків, у яких книги продавали поряд з іншими товарами, діяли новостворені книгарні та магазини передплатних видань; у сільській місцевості ефективно функціонували позамагазинні форми книжкової торгівлі (місячники книги, книжкові базари, виставки). Активно запроваджували використання автолавок для розповсюдження друкованої продукції до найвіддаленіших від обласних центрів населених пунктах. Популярною формою громадського книгорозповсюдження була діяльність книгонош, які стали передовсім активними пропагандистами книги та читання.

Налагодження видавничої та книготорговельної інфраструктури УРСР в післявоєнний період вимагало оперативного інформування широкого загалу читачів про новини книжкового ринку. Поступово починає відновлюватися система посібників книготорговельної та видавничої бібліографії. Постанова ЦК КП(б) України “Про поліпшення роботи книжкових видавництв України”¹⁰, прийнята у травні 1946 р., стала

¹ Діомідова Г. Н. *Бібліографія. Обицій курс: учебник для библиотечных техникумов и библиотечных отделений культ.-просвет. училищ.* – Москва: Книга, 1978. – 239 с.

² Здобнов Н. В. *Труды по библиографоведению и книговедению: Избранное.* – Москва: Книга, 1980. – 272 с.

³ Коршунов О. П. *Библиографоведение. Обицій курс: учеб. для библиотечных факультетов университетов культуры, университетов и педагогических вузов.* – Москва, 1990. – 231 с.

⁴ Осіпов В. О. *Книготорговая библиография.* – Москва: Книга, 1984. – 344 с.

⁵ Бутрин М. Л. *Українська книготорговельна бібліографія: посібник.* – Київ: Видавничий центр “Академія”, 2003. – 80 с.

⁶ Лиханова І. *Бібліографічна діяльність в Україні: 50–70-ті рр. ХХ ст.* // *Бібліотечний вісник.* – 2002. – № 4. – С. 12–19.

⁷ Загуменна О. *Розвиток книготорговельної бібліографії у 30-ті рр. ХХ ст.* // *Вісник Книжкової палати.* – 1999. – № 5. – С. 37–38.

⁸ Швецова-Водка Г. М. *Вступ до бібліографознавства.* – Київ: Кондор, 2004. – 217 с.

⁹ *Печать СРСР в 1954 году: статистические материалы.* – Москва: Изд-во Всесоюзной Книжной палаты, 1955. – С. 5.

¹⁰ *Книга и книжное дело в Украинской ССР: сб. материалов: 1941–1984.* – Киев: Наукова думка, 1986. – 568 с.

поштовою до нового етапу в розвитку поточної видавничо-книготорговельної бібліографічної інформації.

З відродженням видавничого руху поступово налагоджується система тематичного планування випуску книжкової продукції. Одне з перших таких видань, “Орієнтовний тематичний план на 1947 рік”, у 1946 р. випустило видавництво “Радянська школа”. У 1949 р. такий план видав редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР. На початку 1950-х рр. перспективні видавничі плани випускали усі видавництва України. Анотовані тематичні плани випуску літератури певного видавництва містили анотований перелік літератури, узгодженої з Держкомвидами СРСР та УРСР, та запланованої до видання у відповідному році. Анотовані проекти тематичних планів, надруковані великими накладками, надсилались безпосередньо на місця продажу літератури. Часто з метою вивчення читачького попиту та уточнення видавничого репертуару (і, відповідно, тематичних планів) працівники видавництв відвідували різноманітні підприємства. Згодом, у 1960-х рр., запровадили широке обговорення проектів тематичних планів на заводах, фабриках, у колгоспах, творчих спілках, науково-дослідних установах і навчальних закладах, на конференціях читачів, у клубах та бібліотеках, що повністю себе виправдало.

Тематичні плани видавництв були формою перспективної бібліографічної інформації. Поточну бібліографічну інформацію містили видавничо-книготорговельні бібліографічні посібники, видання яких у 1947 р. розпочав Держполітвидав. “Список літератури, виданої Українським видавництвом політичної літератури за 1946 рік” інформував про книги видавництва, видані за один рік, і мав на меті пропагувати суспільно-політичну літературу серед працівників книжкової торгівлі.

Подібні каталоги слідом за Держполітвидавом почали створювати й інші українські видавництва (видавництво Академії наук УРСР, Державне видавництво технічної літератури України, “Радянська школа” та ін.). Держполітвидав УРСР з ініціативи відомого українського бібліографа Ф. К. Сарани розпочав видавати рекомендаційні рекламні каталоги: “Видання Держполітвидаву УРСР за 1946–1959 рр.”, “Історико-партійна література Держлітвидаву УРСР (На допомогу пропагандисту і агітатору)” та ін.¹¹

Окрім видавництв, бібліографічним інформуванням займалися й інші організації та відомства. Так, у лютому 1957 р. вийшов перший номер “Інформаційного бюлетеня” Управління книжкової торгівлі Міністерства культури УРСР і Укоопспілки. Поряд з бібліографічними відомостями бюлетень публікував інформацію про новини книжкової торгівлі, нові засоби пропаганди та реклами книги, зміни у законодавстві в галузі книгорозповсюдження тощо.

У травні 1958 р. Книжкова палата УРСР розпочала видавати двотижневий бюлетень “Нові книги УРСР”, який пізніше став щодакним. Бюлетень подавав оперативну інформацію про книги, які вийшли з друку і повинні з’явитись у книготорговельній мережі найближчим часом, а також про книги, що тільки готуються до друку в українських видавництвах. Крім того, у бюлетені подавали календарі знаменних і пам’ятних дат, огляди нової літератури, консультації кваліфікованих бібліографів на різні теми, списки літератури різноманітної тематики. Бюлетень “Нові книги УРСР” адресувався бібліотекарям, працівникам книжкової торгівлі та потенційним споживачам української видавничої продукції.

Цього ж 1958 р. Книжкова палата УРСР налагодила видання одного з найповніших, а відтак найвартісніших бібліографічних покажчиків під назвою “Список літера-

¹¹ Бутрин М. Л. *Українська книготорговельна бібліографія...*

тури, випущеної видавництвами України у ... році". На відміну від бюлетеня "Нові книги УРСР", цей показник видавався щорічно та інформував про вже видані книги усіх видавництв УРСР протягом певного року. У 1960 р. щорічник змінив назву на "Книги видавництв України за ... рік"; літературу в ньому групували за видавництвами і подавали у формі видавничих таблиць. Поточні показники Книжкової палати УРСР формувались на основі безкоштовного (контрольного) примірника кожного видання, надрукованого на території УРСР, незалежно від мови, накладу і способу друку. Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від квітня 1952 р. всі українські видавництва зобов'язувалися надсилати такий примірник до Книжкової палати¹². Він був базою державної бібліографічної реєстрації, централізованої каталогізації та державної статистики друку УРСР.

Книжкова справа України радянського періоду (як і всі інші сфери життя країни) підлягала тотальному диктату комуністичної ідеології та контролю за її дотриманням. Можливістю певного зрівноваження вказівок "зверху" з реальним попитом населення були інформаційні матеріали для збору замовлень на книги: тематичні плани випуску видавництв, "Бланки для замовлень", каталоги, інформаційні листи, проспекти та ін. Одним із найпоширеніших засобів книготорговельного бібліографічного інформування був "Бланк для замовлень", який подавав інформацію про заплановану до випуску літературу, що певною мірою дублювала перспективні плани видавництв. Тому у другій половині 1950-х рр. "Бланк для замовлень" дає лише додаткову інформацію до перспективних планів у вигляді повідомлень про різні зміни у планах, а також відомості про літературу, яка є у продажу. Згодом останню інформацію публікували в бюлетені "Попит і пропозиції". Працівники книготорговельних підприємств здебільшого самі опрацьовували "Бланки для замовлень", які видавав Укркниготорг, і знайомили з ними покупців. Облкниготорги практикували розсилання "Бланків для замовлень" і рекомендаційних списків районним відділам сільського господарства, МТС, колгоспам і отримували замовлення на книги.

Таким чином, до 1960-х рр. в Україні сформувалася єдина централізована система збору замовлень для всіх книготорговельних організацій. Плани випуску літератури розсилалися у всі книгарні в кількості, достатній для організації прийому попередніх замовлень від індивідуальних читачів, обслуговування громадських розповсюджувачів книги, народних книгарень, що користувалися послугами книжкового магазину. Попередні замовлення на оголошені до випуску книги у встановлені терміни передавали асортиментним відділам книготоргів. Одержані замовлення узагальнювали в центральних гуртових організаціях ("Укркнига"). Замовлення на видання республіканських видавництв здійснювалося за схемою: магазин – обласний книготорг – республіканське об'єднання книжкової торгівлі – республіканське видавництво. Аналогічно відбувалось і замовлення на видання центральних видавництв: магазин – обласний книготорг – республіканське об'єднання книжкової торгівлі – ВО "Союзкнига" – центральне видавництво.

Отже, бібліографічна інформація, що надходила до книготорговельної мережі від видавництв, безпосередньо впливала на формування книготорговельного асортименту. Водночас, попередні замовлення, що повертались у видавництва з мережі книгорозповсюдження, частково впливали на зміни у видавничому репертуарі України.

¹² Про впорядкування розсилки поліграфічними підприємствами безплатних сигнальних і контрольних примірників друкованих творів: Постанова Ради Міністрів України від 3 квітня 1952 р. // *Зібрання постанов і розпоряджень уряду УРСР*. – 1952. – № 7. – С. 28.

Таким чином, за допомогою засобів видавничо-книготорговельної бібліографії здійснювалось певне коригування накладів майбутніх видань (значно рідше – назв).

Окрім суто бібліографічних, книготорговельних організацій і видавництва публікували численні рекламні матеріали у вигляді проспектів передплатних видань, плакатів, листівок, буклетів, книжкових закладок, манжетів тощо. Ці матеріали поступово набували конкретного читацького призначення.

Активізувалася бібліографічна робота у книгарнях та інших книготорговельних організаціях. Працівник книготорговельної мережі мав легко запам'ятовувати книгу, що надійшла у продаж, правильно її класифікувати, швидко знаходити потрібне видання або запропонувати при можливості аналогічне. Основним посібником в роботі продавця була так звана “картотека діючого асортименту”. Правильно систематизована, виставлена на прилавок, картотека допомагала покупцю у виборі книг, а продавцю – в рекомендації і підборі літератури для покупця.

Необхідні навички для практичної роботи у сфері книготорговельної діяльності працівники книготорговельних підприємств могли здобувати на короткотермінових курсах, семінарах, лекціях та бесідах, заняттях з технімуму, що їх організували обласні книготорги. Середню спеціальну освіту книготорговельних працівників забезпечувала Укоопспілка, організовуючи при технікумах відділи підготовки спеціалістів книготоргівлі, короткотермінові курси, індивідуальне учнівство тощо. Потреба у кваліфікованих книгарях з вищою освітою, які б володіли знаннями з книгознавства, організації і технології книжкової торгівлі, бібліографознавства та видавничо-книготорговельної бібліографії, в післявоєнний період постала особливо гостро. Тому з 1955 р. підготовку спеціалістів вищої кваліфікації для книжкової торгівлі в межах новоствореного спеціального книгознавчого відділення розпочав Харківський бібліотечний інститут (згодом, у 1968 р., у ньому створили кафедру книгознавства та книжкової торгівлі).

Попри негативний командно-адміністративний вплив на формування видавничого репертуару та книготорговельного асортименту, у цій сфері відчувалася постійна підтримка держави. Це, передусім, виявлялось у систематичній появі нормативних документів, які регулювали розвиток книговидавництва та книгопоширення, а також сприяли рекламі та пропаганді книги і читання. Так, постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 13 жовтня 1959 р. “Про заходи поліпшення поширення книг в Українській РСР” зобов'язувала “редакції республіканських, обласних, міських, районних і багатотиражних газет та журналів активізувати роботу відділів критики і бібліографії, систематично публікувати списки нової літератури, друкувати матеріали про стан книжкової торгівлі на місцях, висвітлювати передовий досвід по розповсюдженню літератури”¹³. Ця ж постанова ініціювала видання Міністерством культури УРСР, Укоопспілкою та Міністерством зв'язку УРСР газети-бюлетеня “Друг читача”, що протягом наступних 30 років стане найпопулярнішою газетою книголюбів. “Друг читача” публікував статті з книгознавства, рецензії, огляди літератури, різні матеріали про роботу видавництва, книготоргівлі тощо. Перспективні бібліографічні списки видань конкретних видавництв УРСР, адресовані конкретній категорії читачів, подавали найбільша за обсягом рубрика газети “Книжковий тиждень” та рубрика “Вітрина новинок”.

Отже, у післявоєнні десятиріччя, незважаючи на ідеологічні перешкоди та цензурні утиски, видавничо-книготорговельна бібліографія в Україні була важливим засобом інформування про книжкову продукцію і стала невід'ємним компонентом

¹³ Коршунов О. П. *Бібліографоєдіння. Общій курс...* – С. 158.

книжкової торгівлі з власними методами та формами діяльності. Широке розповсюдження видавничо-книготорговельної бібліографічної продукції свідчило про впорядкування видавничого потоку, його диференційований перерозподіл між різними категоріями читачів через бібліотечну та книготорговельну мережі. Радянський досвід у відображенні видавничого репертуару та формуванні книготорговельного асортименту за допомогою засобів бібліографічного інформування доцільно використовувати і сучасним українським видавництвам.

BIBLIOGRAPHICAL RESOURCES FOR PUBLISHING REPERTORY REPRESENTATION AND BOOKSELLING CATALOGUES FORMATION IN UKRAINE (late 1940s – 1950s)

Nataliya MARTSINIYAK

*Ukrainian Academy of Typography,
19, Pidholosko Str., L'viv, 79020, Ukraine, tel. (032) 242-23-59,
e-mail: Natysyk@gmail.com*

The article describes the interconnection between publishing and bookselling bibliography and the branches of book publishing and distribution. The types and means of the bibliographic information of the discussed period are characterized. The peculiarities of influence of publishing and bookselling bibliography on the formation of the book market in Ukraine in the late 1940s – 1950s are identified.

Key words: bibliographic information, publishing repertory, publishing and bookselling bibliography, bookselling catalogue.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ОТОБРАЖЕНИЯ ИЗДАТЕЛЬСКОГО РЕПЕРТУАРА И ФОРМИРОВАНИЯ КНИГОТОРГОВОГО АССОРТИМЕНТА В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 1940-х – 1950-е гг.)

Наталія МАРЦІНЯК

*Украинская академия печатного дела,
ул. Підголосо, 19, г. Львов, 79020, Украина, тел. (032) 242-23-59,
эл. почта: Natysyk@gmail.com*

Очерчена взаємозв'язок видавничо-книготоргової бібліографії та галузей книговидавництва та книгорозповсюдження. Дана характеристика видам і засобам бібліографічної інформації відповідного періоду. Обнаружені особливості впливу видавничо-книготоргової бібліографії на формування книжкового ринку України другої половини 1940-х – 1950-х гг.

Ключевые слова: бібліографічна інформація, видавничий репертуар, видавничо-книготоргова бібліографія, книготорговий асортимент.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2011

Прийнята до друку 4.03.2011